

Els 100.000 exiliats de coll d'Ares

Entre mitjans de gener i el 13 de febrer de 1939 una quarta part dels exiliats republicans van creuar la frontera en condicions lamentables pel pas que separa Molló i Prats de Molló

Cotxes i material militar abandonat a coll d'Ares. Foto: Cedida Antoni Llagostera

L'[ocupació franquista](#) va suposar que unes 400.000 persones s'exiliessin entre finals de gener i mitjans de febrer travessant en pèssimes condicions la frontera que separava els estats espanyol i francès. D'aquests, uns 100.000 ho van fer coll d'Ares -[altres 5.000 pel coll de Malrem](#)-, esdevenint juntament amb Portbou i Puigcerdà les principals vies de retirada republicana. Tot plegat en un dels hiverns més durs que es recorden i que, per exemple, va fer impracticable travessar la collada de Toses per marxar per la Cerdanya des d'Osona i el Ripollès.

De les 100.000 persones que van seguir el camí de la retirada pel coll d'Ares, entre mitjans de gener i el 13 de febrer de 1939, es calcula que la meitat eren civils i l'altre meitat soldats i carabiners. L'espai també es va convertir en un cementiri de vehicles i altre material de guerra ja que els republicans van haver d'abandonar-los. Es dona la circumstància que els republicans van intentar continuar la carretera per fer-la arribar a la vessant nord-catalana però les autoritats franceses ho van impedir. Una circumstància que encara va fer més penosa la travessa dels exiliats i, sobretot, la dels ferits de guerra. L'altra cara de la moneda d'aquest fet va ser que molt jove de Molló va aprendre a fer de mecànic desballestant els material estimbat a coll d'Ares.

La retirada, en primera persona

Uns dels testimonis del pas per coll d'Ares va ser l'aviador fill de Sant Quirze de Besora, Juan Sayós Estivill, utilitzant el pseudònim Joan de Milany, en el seu llibre *Un aviador de la república* (1999). «*En enero de 1939, el peligro convergía alrededor de la ciudad de Barcelona y los heridos de la aviación fuimos trasladados a Banyoles. A los que ya podíamos movernos por nuestro propio pie se nos alojó en una fonda cuyos propietarios no ocultaban apenas la repulsión que les inspirábamos. Fue un corto relevo antes de instalarnos en una finca situada sobre el pueblo de*

Vilallonga de Ter, cerca de Camprodon y junto a la frontera. Era la etapa preparatoria del exilio.

En el transcurso de estos traslados, cierto número de médicos, enfermeros y demás personal sanitario que en Barcelona sobraba para cuidarnos, había desaparecido y en Vilallonga de Ter sólo quedaban los dispuestos a cruzar con nosotros la frontera cosa que, desde el momento en que Barcelona se rindió a las fuerzas enemigas, debía realizarse inevitablemente al cabo de muy pocos días. La única incógnita era el lugar al que finalmente nos dirigiríamos, pero circulaban rumores de que sería a algún país de América. La posibilidad de que la zona central republicana, prácticamente bloqueada, pudiera sostenerse durante largo tiempo era tan utópica, que sólo podían acariciarla los visionarios.

Caídos ya Vic y Gerona, la inmensa avalancha de personas que, por uno u otro motivo, temían la represión de los nacionales [en la edición catalana dice: «franquistas»] llegó a la frontera francesa, la cual, al principio, nuestros vecinos pretendían mantener cerrada, pero aquella masa de seres desesperados y acostumbrados a la guerra era tan imponente que optaron por disfrazar de piedad lo que posiblemente era prudencia. Empezó la emigración general y por lo que a nosotros respecta, el día cinco de febrero todo el personal hospitalizado en Vilallonga, junto con los sanitarios, fue trasladado en camiones y ambulancias hasta el propio Coll d'Ares, lugar donde terminaba la carretera de Molló para convertirse en estrecha pista de montaña. Puesto que venían otros vehículos detrás y era preciso dejar sitio, a medida que los coches se iban vaciando, los chóferes los lanzaban a un barranco inmediato. Había algunos vestigios de nieve, pero brillaba el sol y el frío no era excesivo para tratarse de aquel lugar. Algunos gendarmes, situados en la línea fronteriza, vigilaban que nadie entrase en Francia armado». El text de Josep Sayós, evidencia un fet que tradicionalment no ha estat prou destacat. Una part molt important del personal sanitari republicà, va fer camí cap a l'exili pel Ripollès, on s'havien anat instal·lant progressivament hospitals de fortuna i cases de cura i salut.

D'aquest personal sanitari hi ha el cas de Santiago Pujol Barberà, un xicot de 24 anys, nascut a Buenos Aires el 1912. Retornat a Espanya el 1924 amb els seus, va estudiar química a l'Escola Industrial de Barcelona, abans de presentar-se voluntari, ingressant a l'Escola d'Instructors de Guerra de Pins del Vallès (el topònim republicà corresponent a Sant Cugat del Vallès), d'on va sortir com instructor adscrit al Cos de Sanitat Militar. El 1937 se'l destina a l'Hospital Militar de Montserrat i ja el 1938 als hospitals militars de Ripoll i Camprodon. A finals de gener de 1939 va ser visitat per la seva germana a Camprodon, quan amb el seu cunyat van creuar la frontera.

Santiago Pujol va quedar-se, cridat pel seu sentit de la responsabilitat, amb la voluntat de passar quan ja no hi hagués cap possibilitat de fer quelcom pels ferits. Pujol informava directament amb el doctor Jaime Aiguadé Miró, primer conseller de Sanitat de la Generalitat de Catalunya, llavors ministre de Treball i Assistència social del Govern de la República. Hi ha la confirmació que va passar la frontera, per coll d'Ares, cap el 9 o 10 de febrer de 1939. Molt segurament en un dels darrers grups que van creuar la frontera abans que el dia 13 a les dues del migdia el primer destacament franquista hi arribés.

Entre l'heroisme i el patetisme

La retirada per l'Empordà és plena de narracions i explicacions plenes d'un valor certament simbòlic, amb detalls de com el Govern de la República i de la Generalitat de Catalunya va instal·lar-se provisionalment en diferents indrets i de com una part de la intel·lectualitat va fer el camí de l'exili. En el cas del Ripollès, es tracta de narracions on el component heroic i ple de patetisme s'accentua. Per la comarca van marxar a l'exili molts ferits i combatents convalsents entre gener i febrer de 1939.

El testimoni de Artur Bladé Desumvila (1907-1995), un dels grans periodistes i memorialistes de la seva generació, ofereix una visió bastant interessant, amb aspectes eloqüents. Bladé formava part de l'hospital de Montserrat, traslladat provisional i inicialment a Aigües de Ribes. En la seva narració apareix un altre dels il·lustres exiliats republicans que va passar la frontera pel coll d'Ares,

el doctor Jaume Pi-Sunyer i Bayo (Barcelona, 1903-Nova York, 2000), un metge eminent.

La narració d'Artur Bladé de la marxa cap l'exili pel coll d'Ares (*Cicle de l'exili I. L'exiliada. Obra completa. Volum 2* (2006)) s'inicia així: «Aquella mateixa nit va caure la primera nevada. La carretera de Puigcerdà, la mateixa que havíem recorregut feia només unes hores, va quedar impracticable. Per allí se'ns havia tancat el pas. Únicament restava obert el del coll d'Ares. Però sense una ordre d'evacuació no ens podíem moure. El nombre dels ferits i malalts s'apropava al centenar. I pensàvem que si, amb l'ordre d'evacuar l'hospital, no ens enviaven els vehicles necessaris -ambulàncies i camions- allò seria una tragèdia. Perquè havíem anat preguntant als hospitalitzats què volien fer: restar?, sortir? gairebé tots es mostraven decidits a sortir.

L'ordre que esperàvem arribà el 5 de febrer cap al tard, juntament amb tres o quatre ambulàncies i altres tants camions. L'endemà al matí, el trasllat dels ferits -els més greus- fou laboriós. Era un cas de consciència deixar-los contra la seva voluntat; hi havia psicosis de fugida, impossible de contrarestar, com la del campí qui pugui. Entre els qui van voler restar, vaig veure un metge. Vol dir que no van mancar d'assistència. Preveient que de Camprodon al coll d'Ares hauríem d'anar a peu, vaig posar dintre una coixinera la millor roba interior que tenia, un jersei de llana i dos o tres mocadors, així com les eines d'afaitar. Vaig abandonar la resta i alguns llibres. I entre aquests llibres, per inadvertència, la llibreta dietari comentada a Tortosa, la qual vaig trobar a faltar dies després. En canvi, vaig salvar -pel fet que el duia a la butxaca d'una gavardina que em vaig endur- l'opuscle Elogi del paisatge català, de Pere Coromines. Me l'havia regalar l'amic Anglada Camarasa després d'una conversa sobre un tema semblant al de l'opuscle. Amb aquest obsequi, el vell pintor va voler mostrar-me la seva simpatia en veure'm tan amorós com ell d'una terra i d'un paisatge que ja érem a punt d'abandonar i que potser no tornariem a veure mai més.

Acomboiant una de les ambulàncies plenes de ferits, Jaume Pi-Sunyer i jo vam arribar a Camprodon; i amb ells vam passar la nit en un local que s'havia improvisat com a hospital a base de lliteres procedent d'altres llocs i altres evacuacions. Hi havia un tal desordre i una tal confusió que no ens va ser possible de retrobar el doctor Navés ni cap dels altres companys d'equip. Camprodon era com un gran campament militar sense ordre ni concert i, alhora, una prefiguració de camp de concentració sense filferada ni disciplina de cap mena, un veritable pandemonium, del qual les úniques coses agradables giren una remor d'aigua i la visió de les muntanyes nevades sota el cel d'un blau il·luminós. Sortosament feia sol i el temps era benigne.

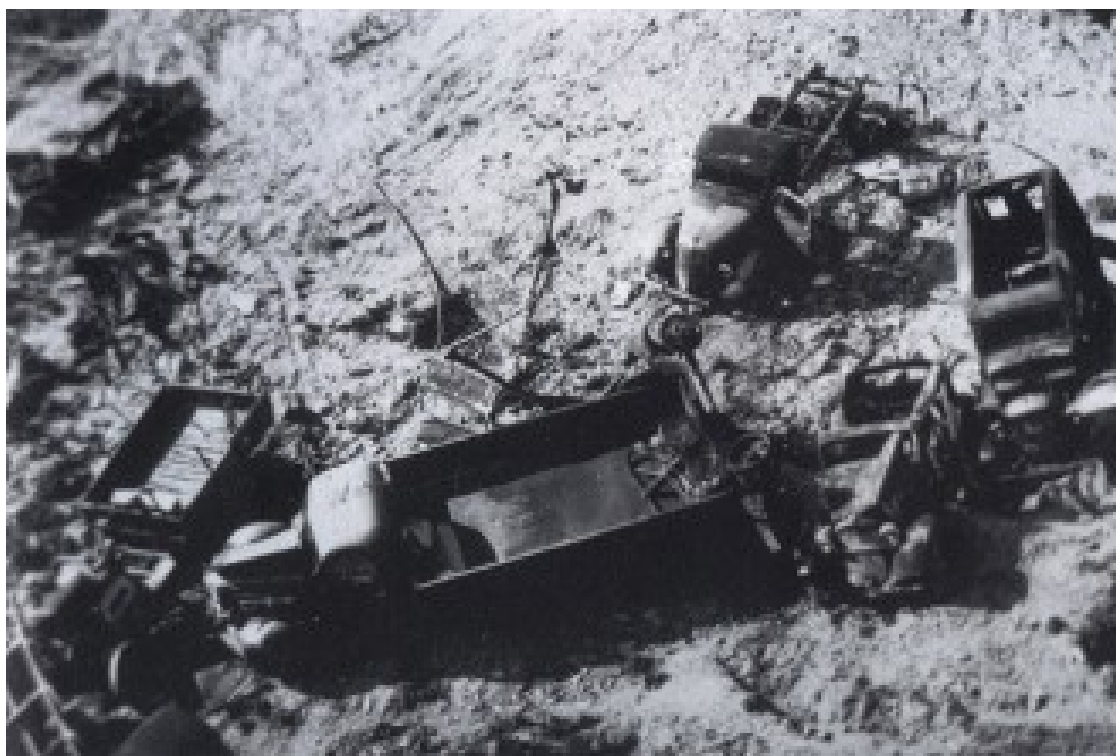
L'endemà, dia 7 [de febrer de 1939], bé que es pot dir que no manava ningú, per raons d'humanitat, gairebé tots els sanitaris que havíem estat a Aigües de Ribes vam ajudar a carregar novament les ambulàncies de ferits. El camí que pujava al coll d'Ares, ple de roderes i sots fangosos, esdevingué un altre campament... en marxa: ambulàncies, carros, camions, motos, i el lamentable seguici de fugitius (homes, dones, vells, infants), arrossegant els peus i alguns amb maletes i coxineres al coll o a l'espatlla, deixalles de l'espantós naufragi. Jo també traginava la meua, de coixinera. Vaig tornar a dormir -si se'n pot dir dormir- en una de les lliteres del mateix local, ara ja mig buit, de la nit abans, i l'endemà, a peu i de tronc amb Pi-Sunyer (amb qui, en aquelles hores, compartia les escasses vitualles que portàvem d'Aigües de Ribes) vam atacar, al nostre torn, la gran pujada. Era gran, en efecte, per a gent cansada. Ens va costar més de tres hores arribar al cim. Només vam descansar uns minuts a Molló, un poblet de quinze o vint cases negres, pràcticament abandonades, i amb gent sinistra que passava de l'una a l'altra, amb els propòsits que són d'imaginar. Vam reprendre el camí; anàvem al pas lent del seguici, i que continuava, i, de tant en tant, giràvem la vista per veure la llarga corrua que serpentejava en els revolts, i per una mena de comiat instintiu a la nostra terra. S'acabava un drama i en començava un altre. Però, abans d'entrar-hi, cal dir que les primeres escenes del que anava a comentar, bé que portin dates precises, foren escrites al cap d'un cert temps amb l'ajut de notes que vam prendre en el moment, o poc després, dels fets. I quan aquests són vius i realment viscuts, qualsevol cosa que sembli fantasia no pot passar de ser una coincidència».

L'ermita de Santa Margarita es converteix en refugi

Si el camí per arribar a coll d'Ares pitjor ho era el que menava fins a Prats de Molló ja que a la vessant nord-catalana la carretera no arribava a la fronterera. Ho explicava el memorialista Artur Bladé Desumvila: «Avui (8 de febrer) he passat la frontera pel coll d'Ares. Encara sóc al cim del coll. En compliment de certes obligacions (imposades voluntàriament) he trepitjat, en el transcurs del dia, la ratlla invisible on comenta l'expatriació. Res no ho indica. Ni la terra ni el cel, que són iguals. Però el fet és cert. I ple de conseqüències...

Cap a la part de la terra on em cal entrar, els fugitius mancats de camí (perquè no n'hi ha, i si n'hi ha, no es veu) creen viaranys relliscosos i escampen sobre la neu tot allò que s'estimen més abandonar que no pas tragar: maletes, farcells, capses, sacs, coixineres que feien de sac, àdhuc gorres militars... Però ningú no es detura -bé que n'hi ha que parlen sols i fins que ploren. Hom sent també els crits de dolor dels ferits que alguns voluntaris misericordiosos (ara ja no mana ningú) transporten en lliteres, o a collibè, del cim on arriben les ambulàncies, fins a una ermita que serveix de refugi provisional».

L'ermita de la que parla Bladé és Santa Margarita de Coll d'Ares, situada a un quilòmetre en línia recta de cim del coll (1.511 m alt), a uns 130 metres més avall. Santa Margarita de coll d'Ares (o Chapelle de Sainte Marguerite, en francès) està situada a la vessant de Prats de Molló. Les ruïnes son un testimoni d'un hostel o hospici datat del segle XIII. És un dels rars testimonis d'hospicis medievals a la zona. És un monument inscrit com a Monument Històric des de abril de 2009. Situat en el Camí de la Retirada, té una panorama excepcional.

La realitat era dantesca: «El coll d'Ares fa, al capdamunt, com una placeta -mitja placeta- protegida per un pany de roca. En aquest replà han mort aquesta matinada, sobre un camió descobert (el primer vehicle que havia arribat en plena nit), quatre soldats plens de ferides. Ningú no sap qui els portava, ni qui són, atès que ningú no els ha tocats. Què es podria fer? Què caldrà fer?». I continua: «Penso que ha estat una sort haver trobat aquesta ermita (desmantellada i abandonada de ja fa temps) que aquesta nit ens fa d'aixopluc. Al meu costat descansa l'amic Jaume Pi-Sunyer, que vaig conèixer a l'hospital de Montserrat fa cinc o sis mesos i que he vist i amb qui he parlat tots els dies d'aquella hora ençà. Benaurada ermita! Sense aquest redós on s'han

encabit també una bona vintena de ferits, l'hauríem passada molt negra, o molt blanca, com la nit d'ahir, si no pitjor».

Artur Bladé continua amb la seva descripció dels fets: «Ha continuat durant tot el dia [9 de febrer] el trasllat dels ferits que arriben al cim de la muntanya (dels ferits i dels morts del camió) fins a una masia situada a cosa de mitja hora de camí, entre dues muntanyes. Tot ve de baixada, però la neu glaçada fa temibles les caigudes. Cal que els transportadors vagin molt a poc a poc. Així i tot, n'hi ha que han caigut. I cap no ha tornat a pujar. Ara no hi ha altra disciplina que la que cadascú es vol imposar. Però la solidaritat no és un mot va. I encara no han mancat voluntaris, entre els soldats, per a empunyar els braços de les lliteres i baixar els ferits i els malalts fins a la masia on hi ha metges i sanitaris francesos».

L'intent de comunicar les dues vessants del coll d'Ares

Segons el *Document de Prats* (Barcelona, 2009), el document de la duana francesa, la situació d'una carretera que per la vessant espanyola arribava fins el cim, però que en la part francesa no havia estat encara acabada, va provocar que hi hagués un intent de millorar l'evacuació. «6 de febrer: sense canvi. Una unitat d'Enginyers de l'exèrcit republicà espanyol, treballa en territori francès en el traçat d'un camí de carros, a fi d'unir la carretera espanyola que arriba a la frontera amb la que està en construcció en el vessant francès, construcció per tal de permetre l'entrada a França de vehicles de tota mena, que es dirigeixen a la frontera; entretant l'evacuació de ferits greus de l'hospital militar de Camprodon es fa a coll d'homes i a llom de muls des del coll d'Ares a la granja del Cortal de Can Molins. D'aquesta darrer punt eren transportats en automòbil a l'hospital improvisat del camp habilitat, situat junt a la fàbrica Guiu. Foren nombrosos els qui van morir en arribar a Prats. Les autoritats franceses, un comandant de la Guàrdia Mòbil, cap de sector, s'oposen a l'expansió del camí pels Enginyers espanyols».

Cal dir, però, que la feina no fou endebades, ja que segons la mateixa font, «A coll d'Ares 12 autometralladores han aconseguit posar-se en marxa cap al nostre territori pel traçat que havia estat construït pels espanyols i interromput per ordre de les autoritats franceses. Aquests vehicles han estat immediatament recuperats per l'exèrcit francès».

Cotxes i material militar abandonat a coll d'Ares. Foto: Cedida Antoni Llagostera